O‘SMIRLAR O‘RTASIDAGI NIZOLARNING OLDINI OLISHDA REFLEKSIV-MEDIATIV TEXNOLOGIYALAR VA PSIXOLOGIK XAVFSIZ TA’LIM MUHITINI YARATISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

To‘rayev Abduraxmon Xujaqul o‘g‘li
Qarshi davlat texnika universiteti
Nuriston akademik litseyi, Bosh o‘qituvchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘smirlar o‘rtasida yuzaga keladigan shaxslararo nizolarning oldini olish, konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish va psixologik xavfsiz ta’lim muhitini shakllantirishda refleksiv-mediativ texnologiyalardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tadqiq etiladi. O‘smirlik davriga xos psixologik o‘zgarishlar, tengdoshlar bilan munosabatlarning murakkablashuvi, hissiy o‘zini boshqarishdagi qiyinchiliklar va ijtimoiy mavqega intilish natijasida yuzaga keladigan ziddiyatlarni pedagogik jihatdan boshqarish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda refleksiya va mediatsiyaning o‘zaro integratsiyasiga asoslangan tarbiyaviy texnologiyalarning mazmuni, ularni amalga oshirish bosqichlari hamda o‘quvchilarning ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, nizolar profilaktikasi, refleksiv-mediativ texnologiya, psixologik xavfsizlik, tengdoshlar mediatsiyasi, konstruktiv muloqot, hissiy regulyatsiya, tiklovchi yondashuv, maktab yarashuv xizmati, konfliktologik kompetentlik, ijtimoiy-psixologik trening, pedagogik hamkorlik.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchi shaxsining intellektual, ma’naviy-axloqiy va ijtimoiy rivojlanishini ta’minlash bilan bir qatorda, uning psixologik farovonligi, shaxsiy xavfsizligi hamda tengdoshlari bilan sog‘lom munosabatlar o‘rnatish qobiliyatini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Maktab o‘quvchining ijtimoiy tajribasi shakllanadigan, o‘zaro munosabatlar madaniyati rivojlanadigan va turli ijtimoiy rollar o‘zlashtiriladigan murakkab tarbiyaviy makondir. Ushbu muhitda o‘quvchilar o‘rtasida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar, qarama-qarshi manfaatlar va hissiy ziddiyatlar shaxslararo munosabatlarning tabiiy tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq bunday vaziyatlar konstruktiv boshqarilmaganda, ular tajovuzkorlik, o‘zaro ishonchsizlik, ijtimoiy ajralish va psixologik zo‘riqishning kuchayishiga sabab bo‘lishi ehtimoli mavjud. Shu nuqtayi nazardan, o‘smirlar o‘rtasidagi nizolarning oldini olishda refleksiv-mediativ texnologiyalarni qo‘llash, tengdoshlar mediatsiyasi va tiklovchi muloqot mexanizmlarini rivojlantirish hamda maktab jamoasining barcha

ishtirokchilarini yagona profilaktik faoliyatga jalb etish masalalarini ilmiy jihatdan tadqiq etish dolzarb ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini refleksiv-mediativ yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat, ijtimoiy-psixologik trening, tiklovchi pedagogika va ta’lim muhiti nazariyalarining o‘zaro uyg‘unligi tashkil etadi. Maqolada ilmiy-nazariy tahlil, qiyosiy o‘rganish, pedagogik umumlashtirish, tizimli yondashuv va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot materiallari sifatida o‘quvchilarda nizosiz munosabat ko‘nikmalarini shakllantirishga bag‘ishlangan ilmiy ishlanma hamda unda keltirilgan pedagogik, psixologik va konfliktologik adabiyotlar tanlandi.

Tadqiqotning amaliy-metodik yo‘nalishi sifatida taqdim etilgan ilmiy materialdagi “Kelishuv makoni” ijtimoiy-psixologik trening dasturi tahlil qilindi. Ushbu dastur o‘quvchilarning nizoli vaziyatlardagi shaxsiy tajribasini anglash, faol tinglash, hamdardlik bildirish, hissiy holatini boshqarish, muzokara olib borish va sinf jamoasida tinchlikparvar munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlar tizimini qamrab oladi. Dastur mazmunining izchilligi o‘quvchilarning dastlabki tasavvurlaridan amaliy kommunikativ faoliyatga, undan esa refleksiv tahlil va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishga o‘tishini nazarda tutadi.

Tadqiqotda maktab yarashuv xizmatining pedagogik imkoniyatlari ham alohida o‘rganildi. Tengdoshlar mediatsiyasi o‘quvchilarning o‘zaro kelishmovchiliklarini hal etishda maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan tengdoshlar vositachiligidan foydalanishni nazarda tutadi. Bunday faoliyatda mediatorning asosiy vazifasi tomonlardan birining manfaatini himoya qilish emas, balki ularning o‘zaro fikr almashishi, muammoni tushunishi va maqbul kelishuvga erishishi uchun sharoit yaratishdan iborat. R. Koenning tengdoshlar mediatsiyasiga oid ilmiy-amaliy qarashlari mazkur jarayonning maktab sharoitidagi pedagogik imkoniyatlarini yoritadi [12].

Shuningdek, tadqiqotda pedagoglarning konfliktologik kompetentligini rivojlantirish, ota-onalar bilan hamkorlikni mustahkamlash va maktab jamoasida tiklovchi muloqot madaniyatini shakllantirishning tashkiliy shartlari tahlil qilindi. Mazkur yo‘nalishda B. Hopkinsning maktab miqyosidagi tiklovchi yondashuvga oid tadqiqotlari hamda U. Bronfenbrennerning shaxs rivojlanishiga ijtimoiy muhitning ta’sirini tushuntiruvchi ekologik nazariyasi metodologik ahamiyatga ega [13; 14].

Tadqiqot natijasi va muhokamasi. Tahlil qilingan ilmiy materialda o‘smirlar o‘rtasidagi nizolar profilaktikasini tashkil etish uchun ishlab chiqilgan “Kelishuv makoni” ijtimoiy-psixologik trening dasturi alohida o‘rin egallaydi. Mazkur dastur beshta mazmuniy moduldan iborat bo‘lib, jami yigirma ikkita mashg‘ulotni qamrab oladi. Har bir mashg‘ulotning davomiyligi qirq besh daqiqadan oltmish daqiqagacha belgilangan. Dastur mazmuni o‘quvchilarning nizoli vaziyatlarni anglashidan boshlab, muloqot usullarini egallashi, hissiy holatini boshqarishi, kelishuvga erishishi va sinf

jamoasida tinchlikparvar munosabatlarni rivojlantirishigacha bo‘lgan izchil pedagogik jarayonni ifodalaydi.

Dasturning dastlabki “Men va nizo” moduli to‘rtta mashg‘ulotni o‘z ichiga oladi va o‘quvchilarning shaxsiy munosabat tajribasini anglashiga qaratiladi. Mazkur bosqichda o‘smirlar nizolarning kelib chiqish sabablari, rivojlanish xususiyatlari va turli vaziyatlarda namoyon bo‘ladigan xulq-atvor strategiyalari bilan tanishtiriladi. O‘quvchilarning o‘zlari ishtirok etgan kelishmovchiliklarni tahlil qilishi ularga nizoning faqat tashqi ko‘rinishini emas, balki uning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan ehtiyojlar, manfaatlar va hissiy omillarni ham tushunish imkonini beradi. N. V. Grishinaning konflikt psixologiyasiga oid ilmiy qarashlari nizoli vaziyatlarni subyektiv idrok etish va xulq-atvor strategiyalarini tahlil qilishning ahamiyatini tushuntirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [4].

“Boshqani eshitaman” moduli beshta mashg‘ulotdan tashkil topgan bo‘lib, o‘quvchilarning faol tinglash, hamdardlik bildirish va suhbatdoshning hissiy holatini tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Mazkur modulda o‘quvchilarga o‘z fikrlarini ayblovsiz ifodalash, suhbatdoshning so‘zini bo‘lmasdan tinglash, uning nuqtayi nazarini aniqlashtirish va o‘zaro tushunmovchiliklarning oldini olish usullari o‘rgatiladi. M. Rozenbergning zo‘ravonliksiz muloqotga oid yondashuvida kuzatuv, hissiyot, ehtiyoj va iltimosni farqlashga alohida e’tibor qaratiladi. Ushbu nazariy qarashlar o‘smirlar bilan ishlashda shaxsni ayblashga asoslangan muloqot o‘rniga ehtiyoj va his-tuyg‘ularni anglashga yo‘naltirilgan kommunikativ usullardan foydalanish imkoniyatini asoslaydi [15].

“O‘zimni boshqaraman” moduli to‘rtta mashg‘ulotni qamrab olib, o‘quvchilarning hissiy o‘zini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishga qaratiladi. O‘smirlar o‘rtasidagi ayrim kelishmovchiliklarning keskinlashishi g‘azab, xavotir, ranjish va norozilik kabi hissiy kechinmalarni boshqarishdagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli mazkur modulda o‘quvchilarga o‘z hissiyotlarini aniqlash, ruhiy zo‘riqish belgilarini anglash, shoshilinch qaror qabul qilishdan tiyilish va vaziyatni xotirjam baholashga yordam beruvchi mashqlar taklif etiladi. A. M. Prixojanning bolalar va o‘smirlardagi xavotirlanish xususiyatlariga oid tadqiqotlari hissiy holatni pedagogik-psixologik jihatdan o‘rganishning ahamiyatini ko‘rsatadi [16].

“Kelishamiz” moduli beshta mashg‘ulotdan iborat bo‘lib, o‘quvchilarning muzokara olib borish, qarama-qarshi manfaatlarni muvofiqlashtirish va o‘zaro maqbul qaror ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Ushbu bosqichda o‘smirlar nizoli vaziyatning har bir ishtirokchisi o‘z manfaatlari va ehtiyojlariga ega ekanligini anglashga, tomonlarning pozitsiyalarini farqlashga va muammoning bir nechta yechimini ishlab chiqishga o‘rgatiladi. D. Jonson va R. Jonsonning tadqiqotlarida nizolarni konstruktiv hal etishga o‘rgatish va tengdoshlar mediatsiyasi

maktab o‘quvchilarining ijtimoiy-kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yo‘nalishlar sifatida ko‘rib chiqilgan [5].

Dasturning yakuniy “Sinfda tinchlik” moduli to‘rtta mashg‘ulotdan iborat bo‘lib, o‘quvchilarning individual darajada egallagan ko‘nikmalarini sinf jamoasining kundalik faoliyatiga tatbiq etishga qaratiladi. Mazkur bosqichda sinf qoidalarini birgalikda ishlab chiqish, jamoaviy mas’uliyatni mustahkamlash, o‘zaro yordamga asoslangan faoliyatni tashkil etish va hamjamiyat doiralaridan foydalanish muhim o‘rin tutadi. Bunday mashg‘ulotlar o‘quvchilarga tinchlikparvar munosabatlarni faqat nazariy tushuncha sifatida emas, balki jamoaviy hayotning amaliy me’yori sifatida o‘zlashtirish imkonini beradi. B. Hopkinsning maktab miqyosidagi tiklovchi yondashuvga bag‘ishlangan ilmiy ishida ta’lim muassasasining barcha ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatlarni tiklovchi qadriyatlar asosida tashkil etish masalalari yoritilgan [13].

Axborot berish bosqichi nizolarning mohiyati, kelib chiqish sabablari va ularni konstruktiv hal etish usullari haqidagi bilimlarni shakllantirishga qaratiladi. Bunda ma’lumotlarni tayyor qoidalar shaklida yetkazishdan ko‘ra, o‘quvchilarni muammoli vaziyatlar ustida fikrlashga, sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlashga va turli qarorlarning ehtimoliy natijalarini taqqoslashga undash maqsadga muvofiqdir. M. V. Klarinning innovatsion pedagogik yondashuvlarga oid tadqiqotlarida o‘yin, munozara va izlanishga asoslangan ta’limning metodik imkoniyatlari yoritilgan [17].

Faol hamkorlik bosqichida o‘quvchilar rolli o‘yinlar, vaziyatli topshiriqlar, guruhiy muhokamalar va kommunikativ mashqlar orqali o‘zaro munosabatlarning turli shakllarini amalda sinab ko‘radi. Mazkur faoliyatning pedagogik ahamiyati shundaki, o‘quvchilar xavfsiz mashg‘ulot sharoitida o‘z xatti-harakatlarini kuzatish, xatolarini anglash va muqobil muloqot strategiyalarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladi. L. A. Petrovskayaning ijtimoiy-psixologik trening haqidagi ilmiy qarashlari kommunikativ kompetentlikni faol guruhiy faoliyat orqali rivojlantirishning nazariy asoslarini tushuntiradi [9].

Yarashuv tajribasi bosqichida o‘quvchilar tengdoshlar mediatsiyasi, tiklovchi suhbatlar va hamjamiyat doiralari orqali nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish jarayonlari bilan tanishtiriladi. Taqdim etilgan tadqiqot materialida shakllantiruvchi bosqich davomida sakkizinchi va to‘qqizinchi sinf o‘quvchilaridan yigirma ikki nafar tengdosh mediator yigirma to‘rt soatlik dastur asosida tayyorlangani qayd etilgan. Mazkur ma’lumot mualliflik ishlanmasida tavsiflangan amaliy faoliyatga tegishli bo‘lib, ushbu maqola doirasida mustaqil ravishda olingan natija hisoblanmaydi. Tengdoshlar mediatsiyasiga oid ilmiy tadqiqotlarda o‘quvchilarning kelishmovchiliklarni hal qilish jarayonida faol ishtirok etishi va vositachilik ko‘nikmalarini egallashi muhim pedagogik yo‘nalish sifatida baholanadi [12; 18].

Ta’lim muhitini uyg‘unlashtirish bosqichi egallangan ko‘nikmalarni sinf va maktabning kundalik hayotiga tatbiq etishga qaratiladi. Ushbu bosqichda o‘qituvchilar, o‘quvchilar, ota-onalar va maktab ma’muriyatining o‘zaro hamkorligi alohida ahamiyat kasb etadi. U. Bronfenbrennerning ekologik rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, shaxsning rivojlanishi uning bevosita va bilvosita ijtimoiy muhitlari bilan o‘zaro aloqadorlikda kechadi [14]. Mazkur yondashuv maktabda shakllantirilayotgan kommunikativ me’yorlarni oilaviy tarbiya va kengroq ijtimoiy munosabatlar bilan muvofiqlashtirish zaruratini nazariy jihatdan tushuntiradi.

Pedagoglarning konfliktologik kompetentligini rivojlantirish ham refleksiv-mediativ texnologiyalarni amalga oshirishning muhim sharti sifatida aniqlandi. Taqdim etilgan ilmiy materialda “Pedagogning konfliktologik ustaxonasi” nomli o'ttiz olti soatlik metodik o‘quv dasturi tavsiflangan. Ushbu dastur oltita moduldan iborat bo‘lib, pedagoglarning nizolarni tahlil qilish, hissiy reaksiyalarni boshqarish, konstruktiv muloqot usullaridan foydalanish va murakkab pedagogik vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. V. A. Kan-Kalikning pedagogik muloqotga oid ilmiy ishlari o‘qituvchining kommunikativ faoliyati va tarbiyaviy munosabatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [19].

Taqdim etilgan manbada dastlabki diagnostika bosqichida tajriba guruhi pedagoglarining 62,5 foizida o‘quvchilar bilan muloqotda rasmiy-rolli to‘siq aniqlangani qayd etilgan. Ushbu ko‘rsatkich pedagoglarning kommunikativ faoliyatini takomillashtirish zaruratini muhokama qilish uchun ahamiyatli bo‘lsa-da, tanlanma hajmi va diagnostika tartibining to‘liq tavsifisiz uni boshqa maktablar yoki barcha pedagoglarga umumlashtirish mumkin emas.

Shunday qilib, tadqiqot materiallari tahlili refleksiv-mediativ texnologiyalarning pedagogik imkoniyatlari o‘quvchilarning o‘zini anglash, hissiy holatini boshqarish, konstruktiv muloqot qilish va o‘zaro kelishuvga erishish ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Ushbu imkoniyatlarni amaliyotga tatbiq etish esa alohida trening mashg‘ulotlari bilan cheklanmasdan, pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi, maktab yarashuv xizmatining faoliyati, ota-onalar bilan hamkorlik va ta’lim muhitining psixologik xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan kompleks yondashuvni talab qiladi.

R. Bodayn va D. Kroford tomonidan ishlab chiqilgan nizolarni hal etishga o‘rgatish yondashuvlari ham maktabdagi tarbiyaviy faoliyatni kengroq institutsional muhit bilan bog‘lash zaruratini tushuntiradi. Ularning ilmiy ishida nizolarni hal qilishga o‘rgatish alohida o‘quv kurslari, mediatsiya dasturlari, tinch sinf va tinch maktab konsepsiyalari doirasida yoritilgan [20]. Ushbu yondashuvlar bilan qiyoslash refleksiv-mediativ texnologiyalarning amaliy imkoniyatlarini baholashda individual

o‘quvchi, sinf jamoasi va maktab muhitining o‘zaro bog‘liqligini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Psixologik xavfsiz ta’lim muhitini yaratish masalasi mazkur texnologiyalarning natijadorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. O‘quvchi o‘z fikrini ifodalashdan qo‘rqadigan, tengdoshlari tomonidan kamsitilish xavfini his qiladigan yoki pedagoglarning munosabatini adolatsiz deb qabul qiladigan sharoitda konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish murakkablashishi mumkin. I. A. Bayevaning psixologik xavfsizlikka oid ilmiy qarashlari ta’lim muhitida shaxsning himoyalanganlik hissi va ijobiy munosabatlarni shakllantirish muhimligini ko‘rsatadi [6]. Shu sababli refleksiv-mediativ texnologiyalarni joriy etishda mashg‘ulotlar mazmuni bilan bir qatorda, o‘qituvchilarning kundalik muloqot uslubi, sinfdagi ijtimoiy munosabatlar va maktabning tashkiliy madaniyatini ham takomillashtirish zarur.

Tengdoshlar mediatsiyasining pedagogik imkoniyatlarini baholashda uning o‘quvchilarning ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirishdagi o‘rniga alohida e’tibor qaratish lozim. Mediator vazifasini bajaruvchi o‘quvchi tomonlarning fikrlarini tinglash, muammoni xolis tushunish, savollar berish va kelishuv jarayonini qo‘llab-quvvatlash tajribasini egallaydi. Bunday faoliyat o‘quvchining o‘z fikrini boshqalarga majburan qabul qildirishga emas, balki o‘zaro tushunish va hamkorlikka intilishiga asoslanadi. N. A. Burrell, C. S. Zirbel va M. Allen tomonidan o‘tkazilgan meta-tahlilda ta’lim muassasalaridagi tengdoshlar mediatsiyasi dasturlarining natijalari umumlashtirilgan bo‘lib, mazkur yo‘nalishning ilmiy jihatdan o‘rganilganligini ko‘rsatadi [18].

Maktab yarashuv xizmatining faoliyati ham nizolar profilaktikasining tashkiliy mexanizmi sifatida muhim ahamiyatga ega. A. Yu. Konovalovning maktab yarashuv xizmatlari va tiklovchi munosabatlar madaniyatiga bag‘ishlangan ilmiy-amaliy ishida nizoli vaziyatlarni hal qilishda tomonlarning ehtiyojlarini hisobga olish va buzilgan munosabatlarni tiklash masalalari yoritilgan [21]. Mazkur yondashuv maktabdagi tarbiyaviy faoliyatni faqat nizolarga javob qaytarish bilan chegaralamasdan, o‘quvchilarning o‘zaro mas’uliyatini rivojlantirish va takroriy ziddiyatlarning oldini olishga yo‘naltirish imkonini beradi.

Refleksiv-mediativ texnologiyalarning yana bir muhim jihati pedagoglarning konfliktologik kompetentligini rivojlantirish zarurati bilan bog‘liq. Pedagog nizoli vaziyatni boshqarishda faqat tashkiliy vakolatga ega shaxs emas, balki o‘quvchilar uchun konstruktiv muloqotning amaliy namunasini ko‘rsatuvchi tarbiyaviy subyekt hisoblanadi. Uning xolisligi, hissiy barqarorligi, o‘quvchilarning fikrini tinglashga tayyorligi va muammoli vaziyatlarda adolatli munosabatni saqlashi sinfdagi psixologik muhitga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. V. A. Kan-Kalikning pedagogik muloqotga oid

tadqiqotlari o‘qituvchining kommunikativ faoliyatini ta’lim-tarbiya jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida tushuntirish imkonini beradi [19].

Xulosa. O‘smirlar o‘rtasidagi nizolarning oldini olishda refleksiv-mediativ texnologiyalar va psixologik xavfsiz ta’lim muhitini yaratishning pedagogik imkoniyatlarini tadqiq etish natijasida mazkur jarayon o‘quvchilarning individual psixologik xususiyatlari, kommunikativ kompetensiyasi va maktabdagi ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan uzviy bog‘liq ekanligi aniqlandi. Nizolar profilaktikasining mazmuni faqat ziddiyatli vaziyatlarning yuzaga kelishini cheklashdan iborat bo‘lmasdan, o‘quvchilarning turli qarash va manfaatlarni hurmat qilish, hissiy holatini boshqarish, o‘zaro kelishuvga erishish hamda muammolarni hamkorlikda hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishni ham qamrab oladi.

Shunday qilib, refleksiv-mediativ texnologiyalar o‘smirlar o‘rtasidagi nizolarning oldini olish, konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish va psixologik xavfsiz ta’lim muhitini shakllantirishning ilmiy-metodik jihatdan asoslanadigan yo‘nalishi sifatida qaralishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu texnologiyalarning amaliy natijadorligini kengroq tanlanmalar, qiyosiy pedagogik tajribalar va uzoq muddatli monitoring asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Драгунова Т. В. Проблема конфликта в подростковом возрасте // Вопросы психологии. — 1972. — № 2. — С. 25–38.

2. Выготский Л. С. Педология подростка // Собрание сочинений: в 6 т. — Т. 4. Детская психология. — М.: Педагогика, 1984. — С. 5–242.

3. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология: учебник для вузов. — 5-е изд. — СПб.: Питер, 2013. — 512 с.

4. Гришина Н. В. Психология конфликта. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2008. — 544 с.

5. Johnson D. W., Johnson R. T. Conflict resolution and peer mediation programs in elementary and secondary schools: A review of the research // Review of Educational Research. — 1996. — Vol. 66, № 4. — P. 459–506.

6. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании: монография. — СПб.: Союз, 2002. — 271 с.

7. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. — 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.

8. O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni. — 2008-yil 7-yanvar, O‘RQ-139-son.

9. Петровская Л. А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 216 с.

10. Морено Я. Л. Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе. — М.: Академический проект, 2001. — 384 с.

11. Thomas K. W., Kilmann R. H. Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument. — Tuxedo, NY: Xicom, 1974.

12. Cohen R. Students Resolving Conflict: Peer Mediation in Schools. — Glenview, IL: GoodYearBooks, 1995. — 256 p.

13. Hopkins B. Just Schools: A Whole School Approach to Restorative Justice. — London: Jessica Kingsley Publishers, 2004. — 208 p.

14. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. — 330 p.

15. Rosenberg M. B. Nonviolent Communication: A Language of Life. — 3rd ed. — Encinitas, CA: PuddleDancer Press, 2015. — 264 p.

16. Прихожан А. М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. — СПб.: Питер, 2007. — 192 с.

17. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. — Рига: Эксперимент, 1995. — 176 с.

18. Burrell N. A., Zirbel C. S., Allen M. Evaluating peer mediation outcomes in educational settings: A meta-analytic review // Conflict Resolution Quarterly. — 2003. — Vol. 21, № 1. — P. 7–26.

19. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. — М.: Просвещение, 1987. — 190 с.

20. Bodine R. J., Crawford D. K. The Handbook of Conflict Resolution Education: A Guide to Building Quality Programs in Schools. — San Francisco: Jossey-Bass, 1998. — 256 p.

21. Коновалов А. Ю. Школьная служба примирения и восстановительная культура взаимоотношений: практическое руководство. — М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2012. — 300 с.